

Лекція 1. Теоретичні основи вивчення історії релігійних спільнот України

Перелік питань:

1. Теоретико-методологічні засади
2. Проблеми періодизація
3. Джерельна база
4. Історіографія

Література:

1. Бондарчук П. Відродження Української автокефальної православної церкви (1989–1991 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5. С. 121–135. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.121>
2. Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. 2023. 27 січня. URL: <https://dess.gov.ua/vysnovok-relihiieznachchoi-ekspertyzy-statutu-pro-upravlinnia-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy/>
3. Ігнатуша О., Грузова Т. Церква в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: історіографічний дискурс. *Сторінки історії*. 2021. № 43. С. 64–79. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248481>
4. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мищик, І. Преловська. Харків : Фоліо, 2025. 256 с.
5. Киричук О. Дослідження історії християнської Церкви в Х–XVII ст. на сторінках Наукового щорічника «Історія релігій в Україні» (2010–2020). *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Видавнич. відділ Львів. музею історії релігії «Логос», 2021. Вип. 31. С. 42–58. URL: <https://religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1374/1374>
6. Колодний А. М. Релігія в контексті світоглядних виявів Тараса Шевченка (до двісті десятої річниці від дня народження поета-мислителя). *Українське Релігієзнавство*. 2024. Вип. 95. С. 78–87.
7. Лисенко О. «Православний фронт» гібридного протистояння. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2025. 256 с.
8. Українське суспільство, держава і церква під час війни. церковно-релігійна ситуація в Україні-2024 (Інформаційні матеріали). Київ: Razumkov centre, 2024. 116 с. URL: <https://surl.lu/gzrokk>
9. Negron Zacarias. To Whom Much is Given: The Russian Orthodox Church's Role in the Russo-Ukrainian War. *Journal of Church and State*. 2025; Vol. 67. No 1 : csae046. DOI.org/10.1093/jcs/csae046

Вступ

Шановні студенти, сьогодні ми розпочинаємо курс, який має надзвичайно важливе значення для розуміння історії України. Релігія – це не лише сфера вірувань чи культових практик. Це один із фундаментальних вимірів людського досвіду, який впливав на політику, культуру, соціальні структури, формування ідентичностей та навіть на геополітичні процеси. Українські землі протягом століть були простором поліконфесійності. Тут співіснували православні, католики, греко-католики, юдеї, мусульмани, протестанти, караїми, вірмени та інші релігійні групи. Це співіснування не завжди було мирним, але воно створило унікальний релігійний ландшафт, який відрізняє Україну від багатьох європейських країн. Релігійні спільноти виступали акторами історичного процесу: створювали освітні інституції, формували культурні традиції, впливали на політичні рішення, мобілізували громади у часи криз, підтримували національні рухи. Релігія була і залишається важливим елементом соціального капіталу – мереж взаємодії, солідарності, благодійності, культурної спадщини.

Наше завдання – не просто вивчити історію церков як інституцій, а зрозуміти, як релігійні спільноти формували українське суспільство, як вони взаємодіяли між собою та з державою, як змінювалися їхні практики, ідентичності та вплив.

1. Теоретико-методологічні засади

1.1. Понятійний апарат

Релігійна спільнота – група людей, об'єднана спільними віруваннями, ритуалами, традиціями та інституційними формами.

Конфесія – історично сформована релігійна традиція з власним віровченням, богослужінням і структурою.

Деномінація – переважно протестантська організаційна форма, що не претендує на універсальність.

Церква – інституційна форма релігії з ієрархією, канонічним правом і адміністративною системою.

Релігійна ідентичність – усвідомлення людиною своєї належності до певної традиції.

Конфесійний ландшафт – просторовий розподіл релігійних спільнот і їхні взаємодії.

Додатково:

У сучасній гуманітаристиці активно використовуються поняття «**релігійна мережа**», «**релігійна мобілізація**», «**релігійний капітал**» (за П. Бурдьє), що дозволяють аналізувати релігію як соціальний ресурс.

1.2. Об'єкт, предмет і завдання курсу

Об'єкт: релігійні спільноти на українських землях від давнини до початку XXI ст.

Предмет: їхня структура, віровчення, соціальні функції, взаємодія з державою та суспільством, трансформації.

Завдання курсу:

1. Реконструювати релігійні практики та інституції.
2. Інтерпретувати різні типи джерел.
3. Аналізувати конфесійні наративи та їхню еволюцію.
4. Формувати критичне мислення щодо релігійних процесів.
5. Розуміти релігію як частину ширших соціокультурних систем.

1.3. Академічна доброчесність у релігійних дослідженнях

Релігійні джерела часто є **нормативними, апологетичними, полемічними**.

Тому дослідник має враховувати:

- конфесійну упередженість;
- оцінкові судження;
- ідеологічні нашарування;
- точність перекладів;
- етику роботи з усними свідченнями.

У дослідженнях ранньомодерної доби особливо важливо враховувати полемічні тексти (Мелетій Смотрицький, Іпатій Потій, П. Скарга), які не можна читати як «об'єктивні» джерела, а лише як частину конфесійної боротьби.

1.4. Міждисциплінарні підходи та методи

Історичний підхід

- політична історія церков;
- соціальна історія громад;
- історія ідей.

Релігієзнавчий підхід

- аналіз догматики;
- ритуали;
- релігійна поведінка.

Соціологічний підхід

- релігійність як соціальний феномен;
- структура громад;
- релігійні мережі.

Антропологічний підхід

- повсякденна релігійність;
- ритуали;
- символи.

Культурологічний підхід

- релігійна візуальність;
- символічні системи;
- релігія в культурній пам'яті.

Спеціальні методи

- порівняльний метод;
- мікроісторія;
- історія повсякденності;
- GIS-аналіз, цифрові архіви, візуалізація даних.

Сучасні дослідження активно використовують **цифрові карти конфесійних мереж**, наприклад реконструкції парафіяльних структур Київської митрополії XVII–XVIII ст.

2. Проблеми періодизації релігійної історії України

2.1. Традиційна схема

- давня доба;
- середньовіччя;
- ранній модерн;
- модерн.

2.2. Проблеми традиційної схеми

- різні конфесії розвиваються асинхронно (напр., юдаїзм і іслам мають інші хронології);
- політичні кордони не збігаються з церковними (Київська митрополія vs. державні кордони Речі Посполитої);
- релігійні процеси мають власну логіку (напр., «друге хрещення Русі» у XV–XVI ст. через латинську та протестантську присутність).

2.3. Альтернативні підходи

- «довге середньовіччя» (до XVII ст.);
- «конфесійна епоха» (XVI–XVIII ст.);
- «епоха секуляризації» (XVIII–XX ст.).

2.4. Релігія в історичній пам'яті

Релігійні спільноти формують власні історичні наративи, які впливають на сучасні конфлікти пам'яті — зокрема щодо спадщини Київської митрополії, унійної традиції, автокефалії.

У XX–XXI ст. питання спадкоємності Київської митрополії стало ключовим у дискусіях між УПЦ, ПЦУ та УГКЦ.

3. Джерельна база

3.1. Писемні джерела

- літописи (Повість минулих літ, Галицько-Волинський літопис);
- актові документи (грамоти, універсали, королівські привілеї);
- канонічні тексти;
- полемічна література;
- пастирські послання.

3.2. Матеріальні та візуальні джерела

- археологічні знахідки (скіфські кургани, слов'янські святилища);

- храми, монастирі;
- іконографія;
- сакральне мистецтво.

3.3. Етнографічні матеріали

- народні вірування;
- обряди;
- релігійний календар.

3.4. Усна історія

- інтерв'ю;
- спогади;
- наративи релігійних громад.

3.5. Архіви та публікації джерел

- **Церковні архіви:** православні, греко-католицькі, римо-католицькі.
- **Державні архіви:** фонди духовних консисторій, монастирів, парафій.
- **Наукові видання:** літописи, актові збірники, корпуси документів.
- **Цифрові репозитарії:** електронні архіви, цифрові бібліотеки, онлайн-колекції.

Серед ключових цифрових ресурсів:

- **e-archives.gov.ua** (державні архіви України),
- **Polona, SEZAM, AGAD** (польські архіви з матеріалами про Київську митрополію),
- **Manuscriptorium, Europeana**,
- цифрові колекції Ватиканського архіву.

4. Історіографія

4.1. Етапи розвитку

- **Імперська історіографія** (Карамзін, Голубинський) – акцент на «єдиній руській традиції».
- **Національна (XIX – поч. XX ст.)** – М. Грушевський, І. Франко, О. Лотоцький; формування українського погляду.
- **Радянська** – секуляризаційна парадигма, ідеологічні обмеження.
- **Діаспорна** – І. Власовський, О. Оглоблин; збереження альтернативних традицій.
- **Сучасна українська** – міждисциплінарність, критичність, глобальний контекст.

4.2. Проблеми

- конфесійна заангажованість;
- ідеологічні впливи;
- брак джерел;
- політичні контексти.

4.3. Новітні тенденції

- глобальна історія;
- історія емоцій;
- історія релігійних мереж;
- цифрова історія.

Сучасні дослідження активно використовують концепції **entangled history, connected histories**, що дозволяє розглядати українські релігійні процеси в ширших трансрегіональних контекстах (Османська імперія, Річ Посполита, Московія, Центральна Європа).

Висновки

Сьогодні ми заклали методологічний фундамент усього курсу. Ми визначили, що таке релігійні спільноти, як їх вивчати, які джерела використовувати, як уникати упередженості та як мислити про релігійну історію в широкому контексті.

Наступна лекція буде присвячена релігіям давнього населення України – від археологічних культур до слов'янського язичництва. Усі методи, про які ми говорили сьогодні, стануть нам у пригоді вже з першої теми.